

JEAN-LOUIS VALLIN

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című műve Augier Ghislain de Busbecq *Exclamatio*jának tükrében

Imitáció és eredetiség

Zrínyinek *Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum* című értekezése a kor törökellenes irodalmának szerves része. Elsődleges forrása Augier Ghislain de Busbecq (1522–1592) *Exclamatio, sive De re militari contra Turcam instituenda consilium* (Szózat, avagy egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve) című latin nyelvű kiáltványa, amelyet első, 1581-es megjelenése után többször is újranyomtattak, majd 1663-ban kétnyelvű, latin–német kiadásban is megjelent.¹

Ebben az értekezésben Busbecq a török hatalom által jelentett veszélyre figyelmezteti Európa népeit, sorra véve azokat az okokat, amelyek miatt a hódítókkal szembenálló európaiak katonailag gyengének bizonyultak, és olyan hadsereg felállítását sürgeti, amely a római – vagy éppen a török – hadsereg mintájára szerveződne. Ezt az értekezést Zrínyi is biztosan olvasta és használta, noha Busbecqet sehol nem nevezi meg, és az *Exclamatio* sem jelenik meg a csáktornyai könyvtár katalógusában. Az *Áfium* Busbecq értekezésének gondolatmenetét követi a Hérodotosztól vett nyitó anekdotától kezdve a gyengeség bevallásával felérő, ám azonnal elvetett megoldásig, vagyis az önkéntes száműzetés záró hipotéziséig. Zrínyi Busbecq legtöbb érvét és antik utalását is átveszi.

* A szerző gimnáziumi tanár Boulogne-sur-Merben, Zrínyi Miklós műveinek francia műfordítója. Az eredeti tanulmány megjelenése: Jean-Louis VALLIN, „Le Remède contre l’opium turc de Miklós Zrínyi en regard de l’*Exclamatio* d’Augier Ghislain de Busbecq: Imitation et originalité”, in Miklós ZRÍNYI, *Remède contre l’opium turc: Appel à la nation hongroise contre l’occupation ottomane au XVIIe siècle*, intr., trad. et notes par Jean-Louis VALLIN, 131–148 (Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2018). A szerkesztőség megjegyzése: Zrínyi művének Busbecq-idézeteiről a kritikai kiadás tudósította először a magyar szakmai közönséget, a jelen tanulmány ezt bővíti.

1 Busbecq Flandriának a mai Franciaországhoz tartozó részéről származott. V. Károly császár istállóimesterének törvénytelen, majd később törvényessé tett fiaként, hála egyetemi képzettségének és nyelvtudásának, már korán I. Ferdinánd szolgálatába léphetett, akit 1555 és 1562 között Szulejmánhoz küldött követként szolgált. A nehéz körülmények ellenére sikerült a szultánnal békemegállapodást kötnie. II. (I.) Miksa, I. Ferdinánd utóda szolgálataiert a birodalom lovagja címmel jutalmazta, kinevezte fiait, a későbbi II. Rudolf és II. Mátyás császár nevelőjének, valamint Habsburg Erzsébet, IX. Károly francia király felesége intőzőjének. Miután visszavonult a diplomácia világából, tapasztalatait négy *Török levelében* örökítette meg, amelyek 1581-ben jelentek meg, és amelyekben értékes információkat közöl a szultán udvaráról és az oszmán társadalom szokásairól. A *Török levelek* (*Les Lettres turques*) nemrég Dominique Arrighi fordításában franciául is megjelentek (Paris: Champion-Classiques, 2010). Ebbe a könyvbe nem került be az *Exclamatio* fordítása. A szöveg egyetlen francia fordítása, amely De Foy abbé, meaux-i kanonok műve, 1748-ban jelent meg, de olyan megbízhatatlan, hogy nem követhetjük. Busbecq életrajzához, amely a kortörténet felvázolása mellett a diplomata, a botanikus, a numizmata és a filológus szerepeit is vizsgálja, lásd Ignace DALLE, *Un Européen chez les Turcs* (Paris: Fayard, 2008).

A kölcsönzések ellenére azonban Zrínyi eredetisége egyre inkább átüt a szövegen, míg végül teljesen el nem távolodik eredetijétől.

A különbség már a bevezetésben is megjelenik. Busbecq szövege így kezdődik:²

Abban az időben, amikor Cyrus perzsa király Sardis városát elfoglalta, feldúlta és sok lakosát is lemészároltatta, feljegyezték azt az emlékezetes esetet, hogy Cyrus egyik katonája behatolt Krözus lúd király palotájába, és nem tudván, hogy ki ő, csupasz kardjával meg akarta ölni a királyt. Ekkor Krözus fia, aki szintén ott tartózkodott, és mindaddig néma volt, beszélni nem tudott, megrémült, és nyelve megoldódván hirtelen felkiáltott: olyan szavakat mondott, amelyekkel elijesztette a királyt megölni szándékozó katonát. Tehát az apa iránti szeretet és a veszély nagysága szóra nyitotta annak a száját, akitől a beszédet a természet mindaddig megtagadta.

Vajon megadatik-e nekem is ehhez hasonlóan, hogy a hazaszeretet a beszédben járatlant, aki nyilvánosság előtt soha nem szólt, nem hagyja némán: hanem a haza legnagyobb veszélyében kiáltani készíti. Nem azért, hogy elijesszem az ellenséget, aki fegyverét már a haza torkának szegezze (ez az ellenség kegyetlensége miatt nem is lenne lehetséges), hanem hogy figyelmeztessen hazámat a veszélyre és honfitársaimat emlékeztessen, hogy míg nem késő, a haza segítségére siessenek és saját jólétükről gondoskodjanak.³

Zrínyi bevezetője is ezt a szerkezetet követi, azonban hozzá képest Busbecq szövege csak gyenge vázlat, mivel Zrínyi a sárkány rémítő képét is hozzáteszi az eredetihez; a felütést az „édes nemzet”-éhez intézett megrendítő felhívással még drámaibbá teszi, amivel olyan megjelenítő erőt és költői szépséget kölcsönöz ennek a részletnek, amely forrásából hiányzott. A következőkben a két értekezést fogjuk egymás mellé állítani. El fogjuk ismerni Busbecqnek, ami az övé, és amit Zrínyi tőle vett át, ám Zrínyi saját úrajró eljárására is rá fogunk mutatni. Arra, hogy miként válik egy hosszú,⁴ ám erőteljes szövegből, amelyet a számos történelmi és irodalmi összehasonlítás, illetve refe-

2 Lásd „Exclamatio”, in GISLENI BUSBEQUII *omnia quae extant*, 393–448 (Leiden: Elsevier, 1633). Az idézetekhez ezt a kiadást használom.

3 „Captis a Cyro Persarum Rege, Sardibus, cum ea urbs diripetur, multaque passim caedes fieret: memoriae proditum est, unum de Cyri militibus in ipsius Lydorum Regis Croesi cubiculum penetrasse; ignarumque quis esset, stricto gladio, mortem ei afferre voluisse: qua re commotum Croesi filium, qui aderat, ad id tempus mutum et elinguem, soluto derepente linguae impedimento clamorem sustulisse: eaque verba protulisse, quibus militem ab occidendo Rege deterreret. Ita pietatem in patrem et periculi magnitudinem sermonis potentem fecisse eum, cui usum eius ad id tempus natura negavisset. Atque haud scio an mihi quanquam in re dissimili, simile quiddam usu veniat: ut quem pietas dicendi rudem et imperitum, et qui publice verbum nullum unquam fecerim, diutius mutum esse non patiatur: sed in gravissimo patriae discrimine vociferari et exclamare cogat, non ut hostem eius iugulo ferrum intentantem deterream (neque enim id eius immanitas patitur) sed ut eam moneam, ut sibi caveat, et simul cives meos commonne faciam, ut dum tempus est opem ferant, et salutem consulant.” Uo., 393: A fordító jegyzete: a magyar szöveghez az *Exclamatio* németből készített fordítását vettem alapul, szükség esetén a tanulmány mondatfűzéséhez illesztve vagy a latin eredeti alapján korrigálva azt: LACZHÁZI Gyula, „Busbequius »Szózata« és az »Áfium«”, *Irodalomismeret* 10, 3–4. sz. (1999): 113–131, 114.

4 Karakterben számolva a két szöveg hossza a következő: *Exclamatio*, 64 600; *Áfium*, 59 095.

rencia a tudós értekezéshez közelít, harcias, tömör és erőteljes szónoklat, az általános beletörődéssel jellemezhető közhangulat elleni kiáltvány, hadügyi reformtervezet és a nemzeti haderő mozgósítása.

Busbecq az 1570-es években veti papírra művét, amikor az oszmán hódítás megakad Európában. Szulejmán 1566-ban meghal. Utódja, II. Szelim úgy dönt, véget vet a Habsburgokkal való háborúnak, és 1568-ban békét köt II. Miksával. A török hajóhad 1571-es lepantói veresége után az Oszmán Birodalom válságba jut, és hadműveleteit a Földközi-tenger térségére és Ciprusra korlátozza. Magyarországot a harc csak 1593-ban, a tizenöt éves háború kezdetén éri el. Busbecq egyébként is a hadszíntértől távol, valószínűleg Franciaországban ír, ahol Habsburg Erzsébet melletti szolgálata miatt tartózkodik, és évekkal a Törökországból való hazatérte után alkot. Körülményei, az ekkoriban élvezett viszonylagos nyugalom, humanista képzettsége és nagyköveti tapasztalata meghatározók stílusára és értekezésének informatív, kimért, dísztelen, néhol szentenciózus és moralizáló hangvételére nézve.

Busbecq először a törökök dél-európai pusztításait idézi fel, s kifejezi sajnálkozását azért, amiért Nyugaton a török előretörésének hírért közönyösen fogadták. Mondanivalóját tömören így foglalhatnánk össze: úgy teszünk, mintha szeretnénk hazánkat, de valójában tétlenül és érzéketlenül nézzük, ahogy megszenteltségtelenítik templomainkat és rabszolgaságba hurcolják szeretteinket. Még a legvadabb állat sem fél szembeszállni a tűzzel és a vassal, hogy megmentse ivadékát, mi pedig rezzenéstelen arccal szolgáltatjuk ki a sajátunkat a gyalázatnak és a becstelenségnek. Mégis milyen segítségre számíthatunk egy ilyen kegyetlen ellenséggel szemben, „aki utat tört magának felénk, és fegyvere hegyét hazánk torkának szegezi”,⁵ és aki szerint erényes cselekedet megszegni a keresztényeknek tett fogadalmat? Ezután a szerző eggyel hátrébb lépve felvázolja az oszmán expanzió történetét: Kis-Ázsiával kezd, majd sorra veszi az asszírok, a perzsák, az örmények meghódítását, Afrika, Egyiptom és Etiópia bekebelezését, végül áttér Európára, bemutatva Nándorfehérvár elestét, Bécs ostromát és Nagy Szulejmán megannyi győzelmét. A szóban forgó veszély felméréséhez – folytatja a szerző – elég, ha emlékezetünkbe idézzük a gótok, a vandálok, az alánok, a hunok és a tatárok invázióit. Ám még ők is csupán átvonultak. A vihar elültével mindig visszatért a nyugalom, és a barbárok útra keltek, hogy máshol is kitombolják magukat. Ezúttal azonban más a helyzet:

De a mostani ellenség annyira éber, olyan szilárd hadi fegyelmet tart, úgy tartja meg, amit megszerzett, úgy uralkodik és kormányoz, hogy ahol egyszer megvetette a lábát, onnan nem hagyja magát elmozdítani és elűzni. És amely magot ez a csapás ért, az többé nem tér magához és nem hajt ki. Nehéz eldönteni, hogy a hódításban szerencsésebb-e, vagy abban állhatatosabb, hogy megvédje, amit egyszer karmai közé kerített.⁶

5 BUSBEQUII *omnia...*, 394: „Ad nos iter sibi patefecit, patriae nostrae jugulo mucronem admovet.” Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 115.

6 „Hic hostis ea est vigilantia, eam servat disciplinam, ea utitur in conservandis iis, quae sibi adjunxit ratione; ita regnat, ac dominatur, ut sibi semel vestigium fixerit, inde se moveri non patiat; numquam se attollat seges, quam semel illum calamitas depresserit: adeoque difficile dictu videtur, sitne in acquirendo felicius, an in tuendo, quae acquisierit, firmior.” BUSBEQUII *omnia...*, 397. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

A török fenyegetésnek ebben a bemutatásában az a legmeglepőbb, hogy időben mennyire távol esik a mű megírásától. Az a néhány esemény, amelyet a szerző említ, vagyis Nándorfehérvár 1521-es bevétele és Bécs 1529-es ostroma, Szulejmán uralkodásának kezdetéhez köthető, vagyis olyan időszakhoz, amelyet Busbecq maga nem élhetett át. Szulejmán pedig meghalt 1566-ban, alakja már csak a legendákban él, nincs többé aktualitása. A népeket, amelyeket Busbecq figyelmeztetni szándékozik, a szerző nem nevezi meg közelebbről. A „keresztény nép egészét” kívánja védelmébe venni, ahogy azt az értekezés végén is olvassuk, és tőle várja ezért az elismerést. Beszédének címzettjei, akiket a kevéssé konkrét „polgártársak” (*cives* a latin szövegben) terminussal szólít meg, nem tartoznak egyik nemzethez vagy országhoz sem. A szöveg a császárt vagy a Német-római Birodalom fejedelmeit sem szólítja meg.⁷ Az *Exclamatio* szövege az abszolútumban lebeg. Semmilyen konkrét vészhelyzetre nem reagál, és nem is vár azonnali választ. Nem is volt hát semmilyen hatása.

Az *török áfium ellen való orvossággal* egészen más a helyzet. A helyzet ezúttal komolyra fordult. 1660-ra, mintegy nyolcvan évvel Busbecq után a török megállapodott Európa szívében. Az Oszmán Birodalom ismét erőre kapott, és újra hódításra támadt kedve. A látens fenyegetés tehát közvetlen veszélybe fordult át. Zrínyi a tarkóján érezte a sárkány leheletét. Köprülü nagyvezír erdélyi hódítása fölöslegessé tette a nagy inváziók felidézését, a magyarok enélkül is tisztában voltak vele, hogy mi vár rájuk. Magyarországnak a törökkel szembeni elszigeteltsége viszont továbbra is aktuális probléma volt. Amíg Busbecq megmaradt az általánosságok szintjén, addig Zrínyi a nevükön nevezve, kertelés nélkül marasztalja el erélytelenségükért a szomszédos keresztény népeket, akik igyekeznek kihúzni magukat a konfliktusból, nehogy a fuldoklóval együtt ők is elsüllyedjenek. A szerző mindenkit sorra vesz tehetetlensége vagy éppen önzése miatt. Az adott helyzetben magyar honfitársai számára nincs más menekvés, mint felfegyverkezni és helytállni a harcban. „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik es jó vitézi resolutio!” – írja.⁸ Ez az egyetlen orvosság. Igaz, Busbecq sem mondott mást. Zrínyi anaforája az *Exclamatio*nak azzal a részletével állítható párhuzamba, ahol Busbecq ezt a választ adja fiktív beszélgetőtársának, aki a lehetséges megoldásról kérdezi őt:

Orvosságra van szükség. Ha tudod, mondd meg, mi az.

Megmondom, mégpedig röviden. Fegyverekre, fegyverekre van szükség! Fegyverek kel-
lenek a fegyverek ereje ellen. Fegyverek nélkül nem tudunk semmit sem tenni.⁹

Valamivel később hozzászói:

7 Dominique ARRIGHI (BUSBECQ, *Les Lettres turques*, 386) szerint az értekezés első változatát a szerző II. Rudolfnak dedikálta 1576. május 28-ai keltezéssel. Maga a szöveg nem említ egyetlen címzettet sem.

8 ZRÍNYI Miklós, „Az török áfium ellen való orvosság”, in ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkái*, s. a. r. KULCSÁR Péter, 202–227 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 208.

9 „Remedio est opus. Id exquiritur. – De eo dic, si quid habes. – Dicam et quidem paucis. Armis opus est: opus est armis contra vim atque arma, sine armis fieri nihil recte potest.” BUSBEQUII *omnia...*, 398. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

Használjuk időben az orvosságot, vegyük elő fegyvereinket és védekezzünk, mielőtt az ellenség, aki már sok sebet ejtett rajtunk, végleg földre nem terít minket: vagyis ragadjunk fegyvert, és készüljünk fel, hogy meg tudjuk védeni magunkat.¹⁰

A gyógyszer (*remedium*) szó, amely az *Exclamatió*ban nyolcszor is előfordul, különféle hasonlatokat tesz lehetővé, amelyek azt mutatják meg, hogy válságos helyzetben a gyógymódnak is radikálisnak kell lennie. Így tesz az orvos is, aki nem rendül meg, ha le kell vágnia a beteg lábát, hogy ezen az áron megmentse őt, amikor már túl késő, és nincs más megoldás. Így tesz a hajóskapitány is, aki inkább kidobja a hajóból az értékes rakományt, hogy megmentse magát a hajót. Ahány példa, annyi érv mellett, hogy fegyvert kell ragadnunk a török ellen, és magunktól kell cselekednünk. Busbecq ostromozza az „elpuhult időket”. Ez a tunyaság teszi lehetővé – írja –, hogy átengedjük a teret a töröknek, mivel azt gondoljuk, hogy az egyetlen módja a pestis távoltartásának az, ha minden áron meg akarjuk őrizni vele a békét. Pedig nincs más kiút, csak a háború, és kénytelenek vagyunk háborúzni.

Miért ellenkezünk hát fölöslegesen? Mire várunk? Miért tesszük magunkat bolonddá a békeszerződések hiábavaló álmaival? Lángok csapnak fel körülöttünk, és mi erről tudomást nem véve lustálkodunk, amivel csak súlyosbítjuk a bajt; míg ha éberek lennénk, találhatnánk valamilyen segítséget: de mi nem figyelünk, és a segítséget elmulasztjuk.¹¹

Mit sem érünk vele, ha imáinkkal fárasztjuk Istent, amíg előbb nem cselekszünk. Busbecq ekkor Cato szavait idézi Sallustius tolmácsolásában, amit Zrínyi is átvesz tőle. Busbecq a személyes elkötelezettség és kitartás példájaként Lükurgoszt, Spárta törvényhozóját és Probus császárt is felidézi: utóbbi állította meg a germánokat az i. sz. 3. évszázadban. Zrínyi szerencsés módon elhagyja értekezéséből ezeket a tudós referenciákat.

Ezután kerülnek sorra azok az okok, amelyek azt magyarázzák, hogy miért szenvedtek a keresztények olyan sokszor vereséget a törökökkel szemben. Busbecq szerint a kor fegyelmetlen, rosszul kiképzett, döntő részben az első adandó alkalommal dezertáló zsoldosokból, a jó útról letért gyülevész sokaságból, hitetlen, törvényt nem tisztelő szerencsejátékosokból, kicsapongókból, vagyis röviden a lehető legocsmányabb söpredékből álló keresztény seregeinek rossz színvonalában kell az okokat keresni. Mondanivalóját így foglalja össze a szerző: „[...] táboraink nem annyira katonák gyüleke-

10 „Antequam pluribus illatis vulneribus nos hostis plane conficiat, dum plaga nulla lethalis est, dum nondum omnis profluxit sanguis, remedium in tempore adhibere, hoc est, arma expedire, totosque nos ad defensionem comparare.” BUSBEQUII *omnia...*, 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

11 „Quid frustra obnitimur? Quid circumspectamus? Quid vanis pacificationibus somniandis nos decipimus? In media nimirum flamma, otium nobis falsa cogitatione fingimus; malumque cuius (si advigilaremus) remedia aliqua esse poterant, differendo nutrimus, et parum providendo, reddimus insanabile.” BUSBEQUII *omnia...*, 411. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 119.

zöhelyének, mint bacchanáliának tűnnek [...].¹² Majd a Hannibál példájával folytatja, akinek hadserege Capuánál valósággal elmerült a dőzsölésben:

Nekünk nincs szükségünk Campaniára: mi gyáván, erőtllenül, és romlottan jövünk a táborba. Így ha ellenség nem is lenne, néhány hónap leforgása alatt vagy a hőség, vagy az első fagy okozta kellemetlenségek felőrölnék és legyűrnék seregünket, legyen az akármilyen nagy is.

És csodálkozunk, hogy ilyen katonákkal semmit sem tudunk véghez vinni a legtapasztaltabb ellenséggel szemben.¹³

A hadseregek összeállítása és fegyelme láthatóan Zrínyi korában sem volt jobb, aki megismétli Busbecq leírását, és hasonló következtetésre jut, azonban nyersebben fogalmaz: „farsangolás, bordély és ha még mi rosszabb nevetis tudnánk találni ennyi meg feslet erkölcsnek” – írja.¹⁴ Szavai Busbecqet visszhangozzák:

Nints a' mi magyarinknak szüksége Campaniára, eléb, hogy sem a' hadban jövünk, készszen vagyunk immár el vesztegetve, el tunyulva diis hominibusque invisi. Nem kel minékünk oly nagy ellenség, mint a' török; egy canicula melege, egy februariusnak szele, egy északának virasztása, egy napnak koplalása meg rontja a' hadainkat és semmivé teszi. Illyenek a' mi köz hadaink [...].¹⁵

Majd rögtön saját főúri osztálya ellen fordul, és azokon a saját nemesi címüktől megrészegült, könnyelmű, a hazájuk számára haszontalan ifjakon köszörüli a nyelvét, akik már elfelejtették, mi az igazi nemesség, hogyan lehet azt megszerezni és megtartani, és akik már csak abban lelik örömüket, ha lovászok és a legalantasabb szoldateszkák társaságában züllhetnek. Busbecq részéről el sem tudnánk képzelni azt a merészséget, hogy I. Ferdinánd környezete vagy a Német-római Császárság katonai vezetése ellen támadjon, hiszen őt törvénytelen származása alárendelt sorba kényszerítette, és feltétlen tiszteletre kötelezte. Zrínyinél a bécsi udvar ellen intézett pamfletet lírai kitérőként Szkítiának, az ártatlanság hónapjának felidézése követi: „Ó egek! oh Isten! miért hoztál ki minket Scitiából, holot ottan avagj nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában [...]”¹⁶

A következő sorokban teljesen megváltozik a szerző hangvétele. Azokba a magyarokba fekteti most bizalmát, akiket eddig erkölcsi hanyatlásuk miatt szidalmazott, és tőlük vár oltalmat. Azokban a kemény szavakban, amelyekkel eltévelyedett honfitársait

12 „Non tam militum conventus quam Bacchanalia, nostra castra videbatur”. BUSBEQUII *omnia*..., 403. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

13 „Nobis nulla opus est Campania; imbelles, enervati, perdit, in castra venimus. Itaque si hostis desit, mora paucorum mensium, aut Caniculae fervor, aut primorum frigorum morsus, quantumvis magnas copias nostras mactant et iugulant. Et nos miramur, cum hoc tali milite, nihil nobis contra exercitissimum hostem procedere?” BUSBEQUII *omnia*..., 404. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

14 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 211.

15 Uo.

16 Uo., 212.

dorgálja, a nemzete iránti mély elköteleződése és igazságszomja szólal meg. Valamivel feljebb így fogalmaz:

Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugságommal ditsérjelek [...] hanem ím megmondom magadnak fogyatozásídat, olyan szível és szándékkal, hogy meg esmérvén magadis, vesd ki ezt a' motskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igasságban, övedzél egésséggel, híd segítségdre a' Jehovát, resolváld magad, avagy ajándékozd magad az Isten nevének es magadnak oltalmára. Kössünk kardot az pogany ellen. Ha azért a' magunk fogyatozásít meg ismérjük eléb, könnyebben az orvosságotis fel lelhettyük az után.¹⁷

Úgy ítéli meg, hogy csakis a magyarok győzhetik le a törököt, feltéve, ha hajlandóak jó útra térni, és „régih helyére es méltóságára [tenni] militare disciplína [a hadtudományt]”.¹⁸ Ha most újra kezünkbe vesszük Busbecqet, nála hiába keressük ezt a mélységet, ezt a személyes elköteleződést, ezt a szenvedélyt. Józanul számba veszi az okokat, szigorúan katalogizálja a harcoló seregek hiányosságait, és a kontraszt kedvéért megrajzolja az ideális harcos arcképét is, aki nem elpuhult, nem falánk, nem keresi a viszályt, nem káromkodik, aki az ellenséggel szemben vad, de jószívű a bajtársaihoz, aki megelégszik a zsoldjával, betartja a parancsokat, és nem szegi meg a fegyelmet: lelki szemeink előtt megjelenhet ez az alak, azonban a valóságban nem ölthet testet.

Miután véget ért a jelen helyzet kritikája, és beláttuk, hogy ide orvosság kell, meg kell határoznunk, hogy milyen szabályok szerint kell megszervezni az új hadsereget, meg kell teremteni a harchoz ideális körülményeket, fel kell tüzelni a katonák harci kedvét, és ki kell jelölni a háborús célokat.

Mivel Busbecqnek nincs igazán tapasztalata ebben a témában, ezért egy késő latin szerzőhöz fordul, aki meglátása szerint a hadtudomány egyetemesen elismert tekintélye, vagyis Vegetiushoz (4. század). Egy hosszú szakaszon át halmozza egymásra az *Epítome rei militaris*ből vett idézeteket, amely mű az újoncozásnak, a kiképzésnek és a fegyelmezésnek azokat az elveit tárgyalja, amelyeknek köszönhetően a római hadsereg minden időben vetélytársaihoz képest fölényben érezhette magát. Ezeket az elveket kellene alkalmazni a török elleni háborúban is, írja Busbecq. Zrínyi elejétől végéig átveszi ezt a hosszú idézetet. Azonban meg kell jegyezni, hogy amíg Vegetius latin szövege olyan jól belesimul Busbecq művébe, hogy olvasás közben azt sem tudjuk, éppen melyik szerző beszél kettejük közül, addig ugyanez a hosszú vendégszöveg idegen testként hat Zrínyi magyar prózájában. Vegetius némely előírása különben is elavultnak számít a 17. században, úgy, mint a gerelyhajítással, a pajzs viselésével vagy a Nagy Sándor hadseregében alkalmazott teknősbéka-alakzattal kapcsolatos szabályok. Úgy tűnik, hogy Zrínyi ezúttal hagyta, hogy irodalmi mintája vezesse őt.

Az értekezés folytatásában azonban nem követi őt, mert abban Busbecq amellet érvel, hogy a török hadsereg ma éppen azokat az elveket alkalmazza, amelyeket annak idején a rómaiak, és éppen ez a kulcsa sikereinek, és ezért a keresztény hadaknak is ezt a

¹⁷ Uo., 210.

¹⁸ Uo., 212.

példát kellene követnie. Aki kételkedik, kérdi Busbecq, tudja-e vajon, hogyan toborozzák és képzik ki a janicsárokat, akiket látván a keresztény hadrend összeomlik és megremeg?

Ha azt felelik, hogy nem tudják, akkor elmondom én, amit magam láttam, és amit a saját veszedelmemből tanultam: nevezetesen, hogy egy török katona születését, toboroztatását, képzését és gyakoroltatását tekintve pontosan olyan, mint az előbb említett római, és amilyennek szerintem a mi katonáinknak is lenniük kellene, jóllehet az ilyen katona nálunk még alacsonyabb rangúnak számít.¹⁹

Busbecq hosszas kitérőben ecseteli, hogyan rabolják el a fiatal fiúkat a meghódított országokban, milyen kemény körülmények között tanítják őket minden örömforrástól megfosztva, és hogyan térítik át őket az iszlámra. Azokat, akiket a hadsereg számára toboroznak, megtanítják a fegyverforgatásra és naponta gyakorlatoztatják. Amikor újoncként bekerülnek egy csapatba, a rangidősek kezelésbe veszik őket, és versenyre kelnek velük, hogy meglássák, kiben ég nagyobb harci láz, és kit lehet felvenni közülük a janicsárok alakulatába. Egyesek közülük a legmagasabb állami tisztségekig jutnak, és akár a nagyvezírségig is vihetik,²⁰ ha megvan rá a képességük, akármi volt is nemzeti hovatartozásuk és eredeti társadalmi rangjuk. A szerző azt is elmeséli, hogy amikor részt vett egy török hadsereg díszszemléjén, és megtudta, hogy az előtte méltóságteljesen masírozó katonák olyan magyarok, horvátok és németek, akiket egykor gyerekkorukban raboltak el, vagy akik parasztként, szakácsként vagy fiatal szerzetesként estek rabságba, és akiknek addig semmilyen harctéri tapasztalatuk nem volt, hirtelen irigység támadt benne a török katonai kiképzőkkel szemben, akik olyan ügyesen megválogatták, kiképezték és fegyelemhez szoktatták ezeket a fiatalokat, sőt mi több, kiváló harcosokat faragtak belőlük: „Amikor ezt hallottam, nem kevésbé fájt nekem, hogy a mi szokásaink annyira különböznek a törökökéitől, és irigyeltem őket.”²¹

A törökök abban is felülmúlják az európaiakat – teszi hozzá –, hogy nagyobb fontosságot tulajdonítanak a személyes érdemnek, mint a születésnek. Mihelyt valamire való emberre akadnak, odafigyelnek rá, és mindent megtesznek azért, hogy előre léphessen a ranglétrán, miközben mi elhanyagoljuk az emberek oktatását, és minden gondunk az, hogy kutyáinkat, sólymainkat és lovainkat idomítsuk. A törökök nem törődnek az ilyen fölösleges dolgokkal, és kizárólag a számukra biztonságot jelentő, fegyelmezett hadsereg

19 „Quid si se scire negabunt, dicam quae ipse praesens vidi, quae meo periculo didici. Militem Turcicum nihil aliud esse, quam hominem ita natum, ita lectum, ita informatum et exercitatum, ut paulo ante de Romanis dixi, et a nobis contendendo fieri oportere, nisi quod hic aliquando deteriore conditione est.” BUSBEQUII *omnia*..., 432. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 125.

20 Szép példája ennek Rüsztém pasa, aki Szulejmán lányát, Mihmirah-t vette feleségül, és aki tizenöt éven át viselte a nagyvezíri tisztséget. Állítólag magyar volt, és Szegedről származott, vagy pedig szarajevói bosnyák, apja kondás volt. Miután a devsirme (fiatal fiúk besorozása katonának nem muszlim országból) szokásának megfelelően őt is elvitték, a társadalmi ranglétrán saját érdemeinek köszönhetően gyorsan emelkedett. Busbecq, aki személyesen is kapcsolatba került vele, úgy jellemezte őt, mint „szellemes és éleslátó embert”.

21 „Afficiebat non mediocri dolore, nostros mores ab hac Turcarum consuetudine tantum differre, hanc illis rationem invadebam.” BUSBEQUII *omnia*..., 438. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 126.

látványában gyönyörködnek: „Az ilyen ifjakat mint birodalma reménységét és alapját – tudniillik a janicsárokat – a török császár – nem méltatlanul – fiainak nevezi.”²²

Ezeket a gondolatokat olvashatjuk a *Török levelek*ben is. A mű árnyalt képet nyújt az oszmán társadalomról, amely kegyetlennek mutatkozik, amikor a szerző a keresztény rabok által elszenvedett rabszolgaságról értekezik, ám amely bizonyos szempontból egalitáriusabb, mint a nyugati társadalom. Önmagukban érdekes gondolatmenetek ezek, de nem illenek egy olyan műbe, amelynek alcíme: *Egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve*. Zrínyi viszont nem keveri a műfajokat. A török már a saját portáját fenyegeti, nincs más hátra, mint elűzni a tomboló sárkányt, a szörnyű fenevadat, a török kutyákat. Hajlandó ugyan elismerni náluk is a valódi fegyelmettség és bizonyos hadtudomány meglétét, ám ravaszságuknak és létszámuknak, nem pedig erejüknek vagy zsenialitásuknak tulajdonítja fölényüket. Márpedig – mondja – a katonai győzelem azé, aki jobban ért a háborúhoz, és a törökök tudománya nem olyan, hogy ne lehetne nála jobbat elképzelni:

Ha azért azé a' hadi gőzedelem, a' kié nagyobb a' hadi mesterség, nem kel kételkednünk, hogj miénk nem léssen, ha derekassan magunkat hozzá applicállyuk [...] Jobbnak kel hát lennünk, vitézebeknekis, tanultabbaknakis, ha a' törököt meg akarják verni, mert ha ő többis, semmit nem indulok azon, ha mi jobbak leszünk.²³

Így hát *Az török áfium ellen való orvosság* második felét végig azok a rendelkezések alkotják, amelyek segítségével elérhető ez a fölény; a tisztek kiválasztását, a szabads csapatok meggregulázását, a nemesség és az egyház pénzügyi hozzájárulását és a körülményeknek megfelelő különféle stratégiákat érintik.

Egy másik pont, ahol megmutatkozik Busbecq és Zrínyi egyet nem értése, azzal kapcsolatos, hogy mekkora szerepet tulajdonítanak az emberi tervek megvalósulásában az isteni gondviselésnek. Busbecq szerint valamely vállalkozás sikere Isten kegyelmén, jóindulatát múlik, a kis dolgokban éppúgy, mint a nagyokban. Busbecq ezt a földműves példáján keresztül világítja meg: „Ha a földműves nem szánt, vet és arat, hiába kér Istentől bő termést.”²⁴

A munka tehát fontos alapfeltétel, ám az aratás végül Isten adománya. Busbecq szerint ugyanez igaz a katonai tevékenységre is. Először mozgósítani kell a hadakat, fegyvert ragadni, kiállni a fáradalmakat, a tűző napot, a port, a szomjúságot és az éhséget. Ha az ember felfegyverkezett, és átesett a kiképzésen, Isten hatalmához kell fohászkodnia. Ha eleget tett Isten iránti kötelezettségeinek az Isten által meghozott törvényeknek megfelelően, akkor reménnyel teli szívvel induljon a harcba, ajánlja életét Isten irgalmába és jóságába, de tartsa észben: „A győzelem nem a mi akaratunktól és erőnkől függ, hanem egyedül Isten jótéteményén múlik.”²⁵

22 „Huiusmodi iuventutem, imperii spem ac fundamentum, videlicet Gianizaros, non immerito Turcarum Princeps filios suos vocat.” BUSBEQUII *omnia*..., 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

23 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 218–219.

24 „Nisi aret, serat, ac metat agricola, frustra a Deo copiosam messem postulet”. BUSBEQUII *omnia*..., 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 116.

25 „Insurgendum est; arma capienda, tractanda, adhibenda exercitatio: assuescendum est labori, soli,

A fegyverek tehát nem elegendőek. Imádság nélkül nincs üdvösség. Istenhez kell fohászkodni, mivel Tőle jön a győzelem, ahogy és amikor neki tetszik: „Tegyük meg, ami a kötelességünk, és közben forduljunk illő imával Istenhez segítségért és könyörületességért.”²⁶ De „ne kísértjük Istent”²⁷ vakmerő vállalkozásokkal. A besorozott ifjú pedig „Istent félje, és minden istenkáromló szótól tartózkodjék”.²⁸ Ezzel a feltétellel, folytatja Busbecq, „Isten majd támogatja erőfeszítéseinket, és a segítség sem marad el, ha híre terjed, hogy mi sem hagyjuk cserben saját magunkat.”²⁹

Zrínyi is átveszi a földműves példáját, amellyel azt bizonyítja, hogy dolgozni kell, ha eredményt akarunk elérni. Ám a vallásosságnak nála már nincs szerepe. A földműves mintegy az istenek és az emberek között kötött alku keretében arathatja le munkája gyümölcsét, ami közelebb áll a pogány világképhez, mint a keresztényhez: „Szántson, vessen, baranállyon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a' gazda ember, ha élni akar tselédestül, nam dii laboribus omnia vendunt [...]”.³⁰

A magyaroknak a földműves mintájára, ám még nála is intenzívebben, minden erejüket és szellemi erőforrásukat latba kell vetniük, hogy elkerüljék a végveszélyt. A kezükben van a győzelem esélye, teljes mértékben felelősek saját sorsukért. Zrínyi csupán arra kéri Istent, hogy adja meg honfitársainak a kellő erőt, hogy „körmösen nyúl[janak] a' mag[uk] dolgához, és fárad[janak], vigyáz[zanak], tusakod[janak] az [...] élet[ükért]”, „fáradhatatlan szorgalmatosság[gal]”, „unalom nélküli vigyázás[sal]”,³¹ késelem nélkül. „[N]eis hadakozzunk bár az után, hanem avagy most, avagy soha sem” – írja.³² Ez az „utolsó halállal való küszködés”-e a hazának,³³ és mint később írja: „akarnám, hogj elő állanánk erre a' nemzetünknek utolsó szükségére es a' szerencse bírónak utolsó sententia ki mondására”.³⁴ És amikor Zrínyi újra Istenhez fohászkodik, a bibliai Jehova néven szólítva őt,³⁵ akkor is csupán arra kéri, hogy a magyarok hagyjanak fel puhány életmódjukkal és tunyaságukkal, nem többre. Egyébként is, a háború, amelyre felesküszik, nem vallásos indíttatású, hanem az elveszett területek visszafoglalását cé-

pulveri, siti atque inediae. His armatus atque instructus, divinam opem implora, atque ita bonae spei plenus, procede in aciem; munere tuo functus es, iis instrumentis quae tibi Deus dedit rite usus es, servasti eius ordinem, neque positas ab eo leges contempsisti. Rei exitum piis precibus, vitaeque integritatem eius clementiae et bonitati commenda. Non est nostri arbitrii nec facultatis victoria, sed Dei solius beneficio contingit.” BUSBEQUII *omnia*..., 400. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

26 „Nos ergo, quod est partium nostrarum, exequamur; eodemque tempore non iniustis precibus divinam opem atque misericordiam imploremus.” BUSBEQUII *omnia*..., 402. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

27 „At nos Deum tentare non debemus, nec temere quicquam conari.” BUSBEQUII *omnia*..., 401. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 117.

28 „pietatem colere, et ab omni in Deum verborum contumelia sibi temperare”. BUSBEQUII *omnia*..., 406. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 118.

29 „Deus mox conantibus aderit, neque deerunt auxilia, ubi nos nobis non deesse cognitum fuerit.” BUSBEQUII *omnia*..., 444. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

30 ZRÍNYI, „Az török áfium...”, 209.

31 Uo.

32 Uo., 226.

33 Uo., 202.

34 Uo., 209.

35 Uo., 210.

lozza. Figyeljük csak meg, hogy a Magyarország mint „a kereszténység védőbástyája” toposz, amely a *Szigeti veszedelemben* is feltűnik, ebből a műből hiányzik. A mártíromság gondolata idegen az *Áfiumtól*. Zrínyi Miklósnak, a dédapának, Sziget hőségnek, az eposz krisztusi alakjának, a közösség üdvéért magát önként feláldozó vezérnek nincs helye itt. A mű nem a veszett ügy szépségét éneklí. Példaképként Hunyadi Jánosra és Mátyás királyra hivatkozik, két törökverőre: Hunyadira, aki felmentette az ostromlott Nándorfehérvárt, és Mátyás királyra, aki visszahódította Szabácsot.

A két szerző nemcsak a mélyréteg, hanem a gondolatvezetés szintjén is különbözik egymástól. Az *török áfium ellen való orvosság* rendkívül koherens szöveg. Zrínyi szorosan követi vázlatát. Az értekezést Várad visszavételének vágyával zárja, hiszen felindultságát is ennek a városnak az eleste okozta, így ezzel a fogással ügyesen lekerékíti témáját. Az *Exclamatio* ezzel szemben nem egységes, és a számos kitérőtől meglehetősen csapongóvá válik a szerkezete. A mű a címe szerint *egy törökellenes katonai erő létrehozásának terve* volna, ám maga a szöveg jobban hasonlít ókori történeti kompendiumra, híres példázatok gyűjteményére, útleírásra és erkölcsi leckére. Nem tartalmaz javaslatokat a hadsereg megszervezésére nézve, s nem pontosítja az elérendő célokat. Egyébként sem jöhet számításba az elvesztett területek visszaszerzése, hiszen ekkoriban Bécs nem kockáztathatott volna meg nagyobb szabású offenzívát az Oszmán Birodalommal szemben. Busbecq nagyon is tisztában volt a török hadsereg erejével és a két fél között lévő erőegyenlőtlenséggel, így ilyen tervei nem is lehettek. Kizárólag az újabb területi veszteségek elkerülését célzó védekező háború jöhetett szóba. Pontosán ezt az óvatos politikát művelte I. Ferdinánd császár is, amikor 1547-ben Szulejmánnal aláírt a konstantinápolyi békét. Az 1562-es *Negyedik török levélben* Busbecq pontosan azért magasztalja Ferdinándot, amiért az uralkodó töretlen bátorságról tanúbizonyságot téve ellenállt a kísértésnek, hogy nagyobb harcba bocsátkozzék a törökkel, és így elejét vette a kereszténység kollektív katasztrófájának és vereségének.³⁶

Busbecq saját magát Philopoimen,³⁷ a régi Hellász hőségnek a szerepébe képzei, aki az i. e. 2. században fáradhatatlanul küzdött a görög városállamok függetlenségéért a

36 „Szulejmán veszélyt jelent ránk nézve [...]; kétszázezer lovaskatonával veti rá magát Magyarország földjére, Ausztriát veszélyeztet, és Németország többi részét is fenyegeti [...] Harcedzett katonáknak, jól kiképzett hadaknak parancsol [...]. Kisebb veszélyért is hagyta már el sok nép a szülőföldjét, hogy erősebbektől üldözve máshová költözzék [...]. A mi töretlen bátorságú hősünk, Ferdinánd azonban rendületlenül állta a helyét; nem hagyta el őrhelyét; lába nem futamodott meg, nem tudták rávenni arra, hogy feladja országát. Szívéből óhajítja, hogy annyi hadereje legyen, amennyivel próbára tehetné a szerencséjét a csata veszedelmei közt, anélkül azonban, hogy örültséggel vádolnák és egymagában kellene szembenéznie a veszéllyel; óvatosságból azonban visszafogja nagyszabású vágyait. Pontosán tudja ugyanis, hogy a leg-hűségesebb népeinek, sőt a kereszténység egészének romlását idézné elő, ha e fontos ügyben kudarcot vallana.” Dominique Arrighi francia fordítása alapján: BUSBECQ, *Les Lettres turques*, 366–367.

37 A megalopoliszi Philopoimen az akháj liga lovasságának tábornoka volt a makedón háború idejében. Szemtartója volt annak, ahogy Titus Quintius Flaminius a künoszkephalai ütközetben, i. e. 197-ben győzelmet aratott V. Philipposz felett. Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzokban* magasztalja bátorságát és elszántságát, amellyel a görög városállamok szabadságát véde a rómaiakkal szembeszállt. Megújította a hadsereg szervezetét és a katonai taktikát, küzdött a fiatalok elkenyelmeseedett és tunya életmódja ellen, és igyekezett meghozni a kedvüket a fegyverviseléshez és a fegyelemhez. Philopoimen több mint hetvenéves volt, amikor i. e. 183-ban fogságba esett, árokba dobták, és arra ítélték, hogy kiigya a bürökpoharat; a görög nemzeti párt és a római párt harcainak áldozataként halt meg. A Busbecq által elbeszélt jelenet forrása ez: Plutarkhosz, *Philopoimen élete*, XV.

hódító rómaiakkal szemben. A szerző konkrétan hivatkozik is arra a passzusra, amelyben Plutarkhosz leírja, ahogy az idős, sisakot és vértet viselő hős a nyilvánosság előtt kivívja a fiatal akhájok elismerését. Köszönetet mondtak a „polgárnak, aki a haza hírért megmentette a romlástól, és az ifúságot hadi dicsőségre és bátorságra buzdította”.³⁸ Saját magával kapcsolatban pedig a következőket teszi hozzá Busbecq: Ki kételkedne, hogy mi, amikor az istenek és az emberek helyeslését bírjuk, ne tudnánk az egész kereszténység tetszésére az általános jólét ügyét magunkra venni, a hanyatló hadi dicsőségek visszaszerezni régi méltóságát, és ezáltal hazánkat védelmezni?³⁹

Busbecq tehát az ókori hősök mintájára csupán erkölcsi jutalmat vár el ezen a világon és odaát. Az *Exclamatio* zárata újra felhívja az olvasó figyelmét az Európára leselkedő oszmán veszélyre. Válasszuk hát a száműzetést, ahogy azt a múltban már sok nép megtette gyávaságból, és mert nem akartak a halál és a rabszolgaság közül választani? Ha ezt akarjuk, akkor induljunk el azonnal a száműzetésbe – érvel Busbecq –, hogy elkerüljük a rabszolgasorba hajtott népek méltatlan állapotát. Ám a szerző meggondolja magát, és ezekkel a szavakkal fejezi be mondanivalóját:

De miért akarnánk országunkból kivonulni? Inkább küzdjünk, és fogadjuk örvendő, hálásan az Isten által bőségesen nyújtott segítséget. Nagy lélekkel nyúlunk fegyvereinkért – mert Isten mellett ezekben van egyetlen reményünk – és úgy, ahogy az nevünkhöz méltó, és ahogy a veszély nagysága és a szemünk előtt lebegő pusztulás megköveteli.⁴⁰

A saját zárlatában Zrínyi is felveti a száműzetés lehetőségét, amelyet a jelen bajainak szégyenteljes megoldásának tart, majd végül Debora énekéből idéz, amely egy asszonyi kéz által felszabadított nép győzelmét énekli. Annak ellenére, hogy a kölcsönzések miatt sok a hasonlóság, az *Exclamatio* és az *Áfium* nem összemérhető egymással. Zrínyi egy párhuzamos értekezést ír Busbecq margójára. A magyar nemzet sorscsapásaira koncentrál, a történeti referenciákat lecseréli az égető aktualitásra való hivatkozással, s legelső helyre Magyarország felszabadításának a vágyát helyezi, valamint azokat az eszközöket, amelyek ennek eléréséhez szükségesek – ezzel olyan eredeti művet hozva létre, amely messze meghaladja mintaképét.

Fordította Fököli Gábor

38 „Cuius quidem plausus in sensus fuit, quod ille populus intellegebat, quid ei civi deberetur, qui patriae gloriam quantum in se esset, ab interitu revocaret, et iuventutem ad militare decus, virtutemque capessendam, excitaret.” BUSBEQUII *omnia...*, 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

39 „Nos quoque quis dubitet quin Diis hominibusque approbantibus, summo totius populi Christiani applausu, communis salutis causam simus suscepturi, labentemque rei militaris laudem, in pristinam dignitatem vindicaturi.” BUSBEQUII *omnia...*, 446. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 128.

40 „Sed cur migremus? Imo militemus, et quae nobis salutis subsidia largissima manu Deus benigne suppeditat, alacres et grati suspiciamus. Nos ad arma in quibus post Deum spes una salutis superest, ingentibus animis atque ita convertamus, ut nostro nomine et magnitudine periculi et exitio quod nobis impendet, dignum est.” BUSBEQUII *omnia...*, 448. Vö. LACZHÁZI, „Busbequius »Szózata«...”, 129.